

УДК 329

Типологія партійних систем: минуле та сьогодення

Віталій Лебедюк,
кандидат наук з державного управління,
магістр політології,
завідувач кафедри політології, ст. викладач
Національного університету „Острозька академія”
vitalii.lebediuk@gmail.com

У статті розглянуто основні типи партійних систем та їх зміни. Проаналізовано еволюцію критеріїв класифікації партійних систем. З'ясовано, що найвживанішим критерієм класифікації партійних систем є кількість партій які змагаються, що вимірюється показником ефективної кількості партій.

Ключові слова: типи партійних систем, ефективна кількість партій, вимірювання партійних систем.

Lebediuk Vitaliy. Typology of party systems: past and present. The main types of party systems and their changes are considered in the article. The evolution of the criteria for the classification of party systems is analyzed. It was found that the most commonly used criterion for the classification of party systems is the number of competing parties that is measured by indicator of the effective number of parties.

Keywords: party system classification, the effective number of parties, measurement of party system.

Лебедюк Віталій. Типология партийных систем: прошлое и настоящее. В статье рассмотрены основные типы партийных систем и их изменения. Проанализирована эволюция критериев классификации партийных систем. Выяснено, что наиболее часто употребляемым критерием классификации партийных систем является количество партий соревнующихся, измеряемый показателем эффективного количества партий.

Ключевые слова: типы партийных систем, эффективное количество партий, измерения партийных систем.

Постановка проблеми. Серед основних проблем політологічних досліджень вітчизняних науковців, на початку незалежності України, були проблеми становлення політичних партій та розвиток багатопартійності. Українські партіологи, на початку 2000-х років, розширюють предмет своїх зацікавлень до проблем формування та функціонування партійної системи в Україні. Зазвичай, інтерпретуючи зміни у партійній системі, вчені використовують типологію Дж. Сарторі, розроблену в 1970-х рр. І хоча типологія партійних систем Дж. Сарторі є досить вживаною [21], відображаючи успіх авторської класифікації, існують типології, які суттєво розширили межі пізнання змін партійних систем у сучасних країнах. Тому, у дослідженні ми аналізуємо еволюцію типології партійних систем та основні проблеми пов'язані з їхнім вимірюванням.

Формування мети та постановка завдань. Метою дослідження є з'ясувати та узагальнити концептуальні зміни у типології партійних систем. Для цього потрібно розв'язати наступні завдання: 1) проаналізувати еволюцію принципів класифікації партійних систем; 2) розглянути інструментарій вимірювання типів партійних систем. Ми не будемо торкатися проблеми визначення поняття „партійна система”, але звернемо увагу на принципи класифікації партійних систем, тобто на змінні, які лежать в основі операціоналізації поняття. Основою даного дослідження є теоретичні та емпіричні напрацювання політичної науки з проблеми типологізації партійних систем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток знань про партійні системи відбувався паралельно з розвитком порівняльних досліджень. Тому перша типологія партійних систем, розроблена М. Дюверже (1954), була складена на основі спостережень за обмеженою кількістю країн. В основу типології покладений кількісний критерій із простим підрахунком партій, які конкурують між собою: безпартійні, однопартійні, двопартійні і багатопартійні системи [1]. Таким чином, запропонована автором класифікація виокремлює лише дві партійні системи, які зустрічаються в демократичних країнах, – двопартійна (Сполучене Королівство і США) і багатопартійна (Франція і Німеччина). Двопартійну систему потрібно розглядати не як систему з двох партій, а як систему, в якій влада по чергово переходить від однієї до іншої партії. Кількість партій, конкуруючих у парламенті, вимірювали простим їх підрахунком. Головний недолік такої класифікації в тому, що всі різноманіття партійних систем зводяться до двох типів.

Протягом 1960–1970 рр. простежуються суттєві концептуальні зміни у типології партійних систем. Дослідники розробили більш складні типології, включаючи нові критерії класифікації (табл. 1). Це було пов'язано, по-перше, з розвитком порівняльних досліджень, які почали включати все більше країн, а, по-друге, партійні системи зазнали досить суттєвих змін, залишаючи все менше випадків двопартійних систем.

До основного критерію класифікації партійних систем, – кількості партій, Р. Даль (1966) додав критерій ступінь організаційної згуртованості опозиційних партій. Учений стверджує, що партії відрізняються між собою організаційною згуртованістю, яку можна виміряти, наприклад, на основі голосування їхніх членів. Р. Даль вважає, що найвищий ступінь організаційної згуртованості партій існує у двопартійній системі, в якій одна із партій знаходиться в опозиції. Тоді як у багатопартійних системах опозиція, більш за все, буде розділена між партіями. І хоча ступінь організаційної згуртованості опозиційних партій є доволі складним критерієм для вимірювання у порівняльних дослідженнях, Р. Даль здійснив класифікацію партійних систем на наступні типи: двопартійна система з відносно високим та відносно низьким ступенем організаційної єдності і, багатопартійна система з відносно високим та відносно низьким ступенем організаційної єдності [3, с. 298-299].

Вивчаючи партійні системи, Ж. Блондель (1968), один з перших звернув увагу на кількість партій та їхню відносну частку голосів, щоб ідентифікувати двопартійні системи, дві з половиною партійні системи, багатопартійні системи з домінуючою партією і без домінуючої партії [2, с. 303-307]. Вчений аналізував результати виборів у досліджуваних країнах в період з 1945 по 1966 року. Ж. Блондель, доповнив типологію партійних систем М. Дюверже в частині двопартійних систем, ввівши ряд додаткових критеріїв. Нововведенням у типології Ж. Блонделя була частка голосів, спільно отриманих двома найбільшими партіями у виборах до законодавчих органів. Двопартійною системою є система, в якій частка голосів двох перших партій дорівнює або перевищує 90%. Вважається, якщо частка голосів двох перших партій дорівнює або перевищує 75%, то це двох з половиною партійна система (різниця між першою та другою партією встановлено на рівні, приблизно в 10% голосів виборців). Решта типів партійних систем відносяться до багатопартійних, але поділяються на два типи: з домінуючою партією і без домінуючої партії (відрізняються між собою часткою голосів отриманих найбільшою партією встановленою на рівні, приблизно, з 40% для „домінуючої” партії) [2, с. 309].

Типологія партійних систем С. Роккана (1970) відрізняється від типології Ж. Блонделя у двох ключових аспектах. По-перше, вчений звертає увагу не на частку голосів виборців відданих за партію, а на частку місць партії у законодавчому органі. По-друге, акцентує увагу на відносному розмірі партії, а не на її абсолютній силі. На основі цих критеріїв С. Роккан виділяє наступні типи партійних систем: англо-німецька система „1 vs 1+1”, де дві великі партії борючись за владу вступають в коаліцію з третьою меншою партією; скандинавська партійна система „1 vs 3+4”, де найбільша партія знаходиться при владі, або чергується з більш-менш формалізованою коаліцією менших партій; багатопартійні системи „1 vs 1 vs 1+2-3”, які є прикладом багатопартійної коаліційної політики [13, с. 314-315].

Таблиця 1

Класифікація партійних систем

Науковець	М. Доверже (1954)	Р. Даль (1966)	Ж. Бюлделя (1968)	С. Роксан (1970)	Дж. Сарторі (1976)	П. Майр (1996, 2002)	А. Вайр (1996)	А. Староф (2000; 2003)	Г. Голосов (2011)
Критерії класифікації	Кількість партій, які конкурують між собою	Кількість „істотних” партій Ступінь організації організації опозиції	Кількість „істотних” партій Відносна частка голосів	Відносний розмір партій Коаліційний потенціал партій	Кількість „істотних” партій Ідеологічна дистанція	Відносний розмір партій Кількість партій, які отримали більше 3% голосів	Відносний розмір партій	Кількість партій, які отримали більше 3% голосів Відносний розмір партій Співвідношення частки місць між партіями	Відносний розмір партій
Типи партійних систем	Однопартійна Двопартійна Багатопартійна	Двопартійна система з високим ступенем внутрішньої єдності партій Двопартійна система з відносно низькою внутрішньою єдністю партій Багатопартійна з відносно високою єдністю партій Багатопартійна з відносно низькою єдністю партій	Двопартійна Дві з половиною Багатопартійна система з домінуючою партією Багатопартійна система без домінуючої партії	Англо-німецька партійна система „1 vs 1+” Скандинавська партійна система „1 vs 3 – 4” Багатопартійна система „1 vs 1 vs 1+ 2 – 3”	Система з однією партією з партією гегемоном Система з домінуючою партією Двопартійна система Система плюралізму Система поміркованого плюралізму Атомізована	Система великих партій Система середніх партій Система малих партій	Двох з половиною партійна система Система з однією великою партією і невеликими партіями Система з двома великими партіями і багатьма дрібними партіями Багатопартійна система	Двопартійна Дві з половиною Помірна багатопартійна система з однією домінуючою партією Помірна багатопартійна система з двома основними партіями Помірна багатопартійна система з основними партіями Багатопартійна система з однією домінуючою партією Багатопартійна система з двома основними партіями Крайні багатопартійна система	Двопартійна Двовалентна Двопартійна Одновалентна на партійна система з домінуючою партією Двовалентна партійна система з домінуючою партією Одновалентна багатопартійна система Двовалентна багатопартійна система

Віталій Лебедюк

Принципи класифікації партійних систем С. Роккана, були розвинуті в роботі Дж. Сарторі (1976). Розвиваючи типологію партійних систем, Дж. Сарторі класифікує їх за двома змінними: кількість „істотних” партій та ідеологічна дистанція між ними. З одного боку, вчений вказує на те, що кількість партій демонструє особливість політичної системи, ступінь фрагментації політичної влади, наскільки вона розсіяна чи сконцентрована [14, с. 106-110]. З іншого боку, кількість партій впливає на тактику партійного змагання та формування парламентської коаліції [14, с. 120]. Дж. Сарторі пропонує таку класифікацію партійних систем: система з однією партією, система з партією-гегемоном, система з домінуючою партією, двопартійна, система поляризованого і поміркованого плюралізму, атомізована [14, с. 156-198]. Нововведенням ученого є партійна система з партією-гегемоном, яка характеризується безперервним парламентським домінуванням однієї політичної партії. Однак, Дж. Сарторі не дає концептуального обґрунтування згаданому нововведенню, зазначивши, що „система з партією-гегемоном є більше, ніж просто однопартійна система” [14, с. 173].

Особливу увагу Дж. Сарторі приділяв системі поляризованого плюралізму, якій властиві: наявність істотних „антисистемних партій”, які виступають проти існуючого соціально-економічного та політичного устрою, двобічна опозиція (як з лівого, так і з правого боку ідеологічного спектра). Системі поміркованого плюралізму властива відсутність антисистемних партій і двобічної опозиції, орієнтація партій на участь у формуванні уряду та утворення широких коаліцій. Найгірший варіант багатопартійності, на думку автора, – атомізована партійна система, яка є надто фрагментована [14, с. 272].

З точки зору вченого, партії вважаються „істотними” в тому випадку, коли можуть впливати на формування коаліції. Поняття „істотності” (relevant) в типології партійних систем Дж. Сарторі, займає ключове місце і демонструє, яке місце займає партія в конкуренції за право формувати уряд у певній системі. Вчений зазначає, що „істотність” партії – це функція не тільки щодо розподілу влади, а й щодо її положення на ідеологічній шкалі [14, с. 121-122]. Відносний розмір партії (частка місць у законодавчому органі) не завжди відповідає її владному потенціалу (впливу на прийняття рішень), оскільки менші партії, також, можуть впливати на формат коаліції. Такий потенціал партії може бути, як позитивним (потенціал коаліційності), так і негативним (потенціалом „шантажу”), відповідно до своїх ідеологічних позицій. Концептуальна проблема у роботі Дж. Сарторі, полягає у дихотомічному підході до визначення „істотної” партії. Будь-яка партія може бути оцінена як „істотна” або „неістотна”, без проміжного (перехідного) статусу. Тобто партія з потенціалом „шантажу” вважається такою ж „істотною”, як і урядові партії. За це автора критикують, стверджуючи, що не всі

„істотні” партії рівносильні і між ними існує різниця в їхній „істотності” [7, с. 66; 16, с. 268].

Дж. Сарторі стверджує, що для визначення доцентрових (коли партії тяжують до ідеологічного центру) та відцентрових (коли партії розсіяні вздовж ідеологічного континууму) партійних систем, підрахунок ефективної кількості партій був менш важливим, чим знання того, як вони були розміщені на ідеологічній шкалі. Вчений ілюструє це на прикладі, що ефективна кількість партій у партійній системі Канади та Іспанії є приблизно однаковою, але поляризовані вони по-різному (ідеологічна дистанція) [14, с. 276].

Спроби класифікації партійних систем пішли на спад у 1980-х і на початку 1990-х років. По-перше, партологи зосередили свою увагу на моделях вивчення змін партійних систем, по-друге, у порівняльних дослідженнях, основна увага зосереджувалась на вивченні впливу виборчої системи на партійну систему. Поряд з цим, третя хвиля демократизації збільшила кількість країн, які компаративісти змогли включити до порівняльних досліджень. Кількість партій, що брали участь у виборах, частіше потрапляли до законодавчих органів розвинутих демократичних країн. Такі зміни спонукали вчених розвивати інструментарій вивчення партійних систем.

П. Майр (1989), аналізуючи розвиток партійних систем, з'ясував що майже немає випадків системи поляризованого плюралізму, за винятком історичних прикладів, тоді як система поміркованого плюралізму зустрічається частіше і має суттєві варіації. Вчений запропонував класифікацію партійних систем на основі кількісного критерію: система великих партій (якщо дві найбільші партії разом отримують більше 80% місць у парламенті); система середніх партій (якщо дві найбільші партії мають 65% місць, а 35% місць розподіляють між собою решта партій); система малих партій (якщо дві найбільші партії отримують 42% місць, а 58% належать решті партій) [9, с. 56-78; 8, с. 91-102].

Взявши критерій С. Роккана, частку місць партії у законодавчому органі, А. Вейр (1996) модифікує типологію партійних систем Ж. Блонделя, виділяючи чотири основні типи: двох з половиною система, система з однією великою партією і декількома невеликими, система з двома великими партіями і багатьма невеликими, багатопартійна система [20, с. 165-168].

А. Сіароф виділяє наступні критерії класифікації партійних систем: кількість партій, які отримали більше 3% місць; частка місць спільно отриманих двома найбільшими партіями (95% і більше, 80-95% або менше); співвідношення частки місць між найбільшою і другою за величиною партією (більше або менше 1,6) та співвідношення між другою і третьою партією за величиною (більше або менше 1,8). За другим критерієм учений виділяє двопартійну систему і двох з половиною партійну систему. На основі решти критеріїв розрізняються наступні типи партійних систем:

помірна багатопартійність з однією домінуючою партією, помірна багатопартійність з двома основними партіями, помірна багатопартійність з балансом між основними партіями, крайня багатопартійність з однією домінуючою партією, крайня багатопартійність з двома основними партіями, крайня багатопартійність з балансом між партіями [15, с. 69-73]. Пізніше А. Сіароф включає до своєї типології партійну систему з домінуючою партією, ідентифікуючи її на основі двох критеріїв: партія повинна отримати не менше 51% місць, а співвідношення між найбільшою і другою за величиною партією повинно складати приблизно 1,8 [16, с. 271].

Отож, враховуючи основні досягнення в системі класифікації партійних систем, А. Сіароф суттєво розширив інструментарій вивчення партійних систем і вдало пояснив варіації у категорії партійних систем поміркованого плюралізму. Вчений звертає особливу увагу на категорію багатопартійних систем, показуючи їхню варіативність. Для прикладу, А. Сіароф стверджує, що Бельгія, після Другої світової війни, пройшла через шість різних типів партійних систем [15, с. 71].

Аналізуючи еволюцію критеріїв класифікації партійних систем стає зрозуміло, що кількість „істотних” партій є фундаментальним критерієм класифікації партійних систем. Дж. Сарторі стверджував, що повинно існувати чітке правило підрахунку партій. Наприклад, якщо ми рахуємо кількість „істотних” партій, то підраховуємо їхні відносні значення, а не абсолютні.

У 1979 році, М. Лааско і Р. Таагепера, [6] ввели в науковий обіг поняття ефективна кількість партій (effective number of parties, далі – ENP), для вимірювання кількості „істотних” партій. Індекс ефективної кількості партій вказує на кількість партій, їх відносну вагу і є широко застосовуваним методом для розрізнення двопартійних, дві з половиною та багатопартійних систем [11, с. 12-13].

Ефективна кількість партій (ENP) вираховується за формулою:

$$ENP = \frac{1}{\sum_{i=1}^n s_i^2}$$

де s_i – частка мандатів отриманих партією у законодавчому органі.

Якщо всі політичні партії отримали рівну кількість голосів або місць, тоді ENP дорівнює кількості партій. Якщо частка місць або голосів серед політичних партій різна, тоді ENP буде меншим, ніж фактична кількість партій. Якщо в партійній системі буде певна кількість партій із малою часткою місць або голосів, тоді значення ENP збільшиться. Наприклад, у партійній системі, де існує чотири партії з таким розподілом місць (0,52-0,45-0,02-0,01), – ENP = 2,11, а в партійній системі, де існує три партії (0,52-0,46-0,02), – ENP = 2,08 [5, с. 4].

М. Лааско і Р. Таагепера, запропонували індекс ефективної кількості

партій, який вдало пояснював фрагментацію партійних систем, і на сьогоднішній день залишається найбільш використовуваним показником. Однак у сучасному світі існує велика кількість партійних систем із домінуючою партією і, за таких умов, використання індексу ефективної кількості партій дає некоректні результати [10, с. 1383-1385; 17, с. 79; 12]. Підрахунок індексу ефективної кількості партій вважають некоректним, коли одна партія отримала більше ніж 50% мандатів і, відповідно, домінує над рештою партій. Тому, Р. Таагапера, увів додатковий індекс, – LC (індекс найбільших компонент), який вираховується як обернена частка найбільшої партії [18, с. 285]. Якщо цей індекс нижчий 2,00, тоді певна партія домінує в партійній системі, оскільки частка її місць більша ніж 50%. Разом з тим, ENP нівелює ключові особливості партійних систем в категорії взаємодії партій між собою.

Індекс ефективної кількості партій (N_p), запропонований Г. Голосовим (2010), краще вимірює ефективну кількість партій у високо фрагментованих і найменш фрагментованих партійних системах, виконуючи необхідні властивості для індексу такого роду.

Індекс ефективної кількості партій Г. Голосова математично виглядає так:

$$N_p = \sum_1^x \frac{1}{1 + (s_1^2 / s_i) - s_i}$$

де s_1 – частка місць найбільшої партії, а s_i – частка місць і-партії у законодавчому органі [5, с. 12].

На основі моделі трикутника Нагаями [19], ефективної кількості партій (N_p) та відносного розміру партій, Г. Голосов (2011) запропонував новий метод, двовимірне графічне зображення класифікації партійних систем. Математична формула індексу ефективної кількості партій (N_p), побудована таким чином, що найбільша партія завжди отримує 1, тоді як решта партій отримують зважену оцінку відносно розміру найбільшої партії та їхніх власних розмірів. Вісь абсцис та вісь ординат є окремими зваженими індексами [4, с. 546], які відображають співвідношення частки місць між партіями.

Г. Голосов графічно зображує трикутник та ділить його на шість рівних сегментів, кожен з яких теоретично відображає тип партійних систем. Вершини трикутника ілюструють традиційну потрійну класифікацію партійних систем М. Дюверже. Тоді як кожен із сегментів трикутника класифікує партійні системи на: двопартійну одновалентну і полівалентну, двовалентну партійну систему з домінуючою партією, полівалентну партійну систему з домінуючою партією, одновалентну і двовалентну багатопартійну систему. Таким чином, Г. Голосов зумів поділити партійну систему з домінуючою партією на підтипи. Тоді як, до цього, партійні

Віталій Лебедюк

системи з домінуючою партією і багатьма відносно маленькими партіями потрапляли в категорію багатопартійних систем [4, с. 549-550].

Висновки. Науковий інтерес до політичних партій не слабшає, але цей інтерес, виявляється нерівномірним, з відносно незначною увагою до вивчення партійних систем. Еволюція класифікації партійних систем відображає реакцію вчених на зміни, які відбувалися у досліджуваних країнах і виклики, які постали перед компаративістами.

Протягом 1960-х і 1970-х рр. суттєво зріс інструментарій порівняльної політології у сфері дослідження політичних партій і партійних систем. Суттєвим проривом у типології партійних систем був внесок Ж. Блонделя щодо двох з половиною партійної системи. Це дозволило виявити подібність та відмінність з двопартійною системою. Внесок Дж. Сарторі у розвиток партійних систем пов'язаний з розширенням типології багатопартійних систем. А. Сіароф зумів пояснити флуктуації у категорії партійних систем поміркованого плюралізму. Проте, класифікація партійних систем А. Сіарофа не отримала належної уваги, через складність авторської схеми. Новий метод класифікації партійних систем, запропонував Г. Голосов, розширивши розуміння партійних систем з домінуючою партією.

Найбільш вживаним критерієм класифікації партійних систем є кількість партій які змагаються, що вимірюється показником ефективної кількості партій. Розвиваючи класифікацію партійних систем, учені вносили власні, незначні, модифікації до існуючих типологій. Зокрема рівень теоретичного інтересу до вивчення партійних систем залишається обмеженим, майже без істотних змін, починаючи з опублікованої роботи Дж. Сарторі. Отож, еволюція критеріїв класифікації партійних систем показує намагання вчених мінімізувати статику типологій, доповнюючи та розвиваючи існуючі, надаючи динаміки теорії партій та партійних систем.

Список використаної літератури

1. **Дюверже М.** Политические партии / Дюверже М.; [пер. с фр. Л. А. Зиминой]. – М. : Акад. проект, 2000. – 558 с.
2. **Blondel J.** Types of Party Systems / P. Mair // The West European Party Systems. – Oxford University Press, 1990. – P. 302-311.
3. **Dahl Robert.** Party Systems and Patterns of Opposition / P. Mair // The West European Party Systems. – Oxford University Press, 1990. – P. 296-302.
4. **Golosov G.** Party system classification: A methodological inquiry / Grigorii V. Golosov // Party Politics. – 2011. – Vol. 17. – P. 539-560.
5. **Golosov G.** The Effective Number Of Parties: A New Approach / Grigorii V. Golosov // Party Politics. – 2009. – Vol. 10. – P. 1-22.

6. **Laasko M., Taagepera R.** Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe / M. Laasko, R. Taagepera // Comparative Political Studies. – 1979. – Vol. 12. – № 3. – P. 3-27.

7. **Lijphart A.** Patterns of Democracy. Government Forms and Performance Thirty-Six Countries / A. Lijphart. – New Haven: Yale University Press, 1999. – 351 p.

8. **Mair P.** Comparing Party Systems / Laurence LeDuc, Richard G. Niemi and Pippa Norris // Comparing Democracies: New Challenges in the Study of Elections and Voting. – London: Sage, 2002. – P. 88-107.

9. **Mair P.** Party Systems and Structures of Competition / Lawrence LeDuc, Richard G. Niemi and Pippa Norris // Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective. – Thousand Oaks and London: Sage, 1996. – P. 49-82.

10. **Molinar J.** Counting the Number of Parties: An Alternative Index / Juan Molinar // American Political Science Review. – 1991. – Vol. 85. – № 4. – P. 1383-1391.

11. **Norris P.** Building political parties: reforming legal regulations and internal rules / P. Norris. – Harvard University, 2004. – 59 p.

12. **Patrick D.** The Effective number of relevant parties: How Voting Power Improves Laakso-Taagepera's Index [Electronic resource] / Patrick Dumont and Jean-Francois Caulier. – Accessed : <http://centres.fusl.ac.be/CEREC/document/people/caulier/enrp.pdf>.

13. **Rokkan Stein.** The electoral balance / P. Mair // The West European Party Systems. – Oxford University Press, 1990. – P. 311-315.

14. **Sartori G.** Parties and party systems. A framework for analysis / G. Sartori. – New York, 1976. – 257 p.

15. **Siaroff A.** Comparative European Party Systems: An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945 / Alan Siaroff. – New York and London : Taylor and Francis, 2000. – 484 p.

16. **Siaroff A.** Two-and-a-Half-Party Systems and the Comparative Role of the „Half” / Alan Siaroff // Party Politics. – 2003. – Vol. 9. – P. 267-290.

17. **Taagepera R.** Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems / R. Taagepera, M. Shugart. – New Haven : Yale University Press, 1999. – 292 p.

18. **Taagepera R.** Conservation of Balance in the Size of Parties / R. Taagepera // Party Politics. – 2005. – Vol. 11. – P. 283-298.

19. **Taagepera R.** Extension of the Nagayama Triangle for Visualization of Party Strengths // Rein Taagepera. – 2004. – Vol. 10. – P. 301-306.

20. **Ware A.** Political Parties and Party Systems / A. Ware. – New York : Oxford University Press. – 1996. – 435 p.

21. **Wolinetz S.** The transformation of Western European Party systems / P. Mair // The West European Party Systems. – Oxford University Press, 1990. – P. 218-232.